

Aleksandra Jaworska
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Podręcznik Józefa Szymańskiego na tle dyskusji nad metodyką kształcenia historyków w zakresie nauk pomocniczych historii

The Manual of Jozef Szymanski on the background of discussion on the methodology of educating historians in the field of auxiliary sciences of history

Annotation: The Autor presented the genesis and evolution of the content of all editions of the manual by Jozef Szymanski on the background of discussion on the methodology of educating historians in the field of auxiliary sciences of history and the development of these disciplines. The discourse of the qualities of the manual can be observed in fourteen published reviews, including six foreign ones. In addition, the discussion on methodology and the manual took place at the methodological meetings and scientific conferences organized by Jozef Szymanski. All this impulses and extensive scientific interests of Jozef Szymanski influenced the improvement of the content of subsequent editions of the manual and the masterly method of the lecture.

Keywords: auxiliary sciences of history, Józef Szymański, history workshop, teaching, coursebook

Учебник Юзефа Шиманского на фоне дискуссии о методике образования историков в области вспомогательных исторических дисциплин

Аннотация: Автор представляет генезис и эволюцию содержания следующих изданий учебника Юзефа Шиманского на фоне дискуссии о методике образования в области вспомогательных исторических дисциплин и их развития. Дискуссия о качествах этого учебника отразилась между прочим в четырнадцати напечатанных рецензиях, а в том числе шести заграничных, а кроме того на методических семинарах и научных конференциях организованных самым Ю. Шиманским. Все эти импульсы а также широкие круги научных интересов автора учебника повлияли на постепенное совершенствование содержания следующих изданий учебника и мастерский способ лекции.

Ключевые слова: вспомогательные исторические дисциплины, Юзеф Шимански, мастерская историка, образование, учебник, Польша

Rozwój badań w zakresie dyscyplin nauk pomocniczymi historii w okresie międzywojennym i włączenie ich do programu studiów uniwersyteckich¹, powodował odczuwany w środowisku historyków polskich niedostatek w zakresie kompendiów systematyzujących wiedzę w zakresie poszczególnych dyscyplin NPH² a także brak podręcznika zaspokajającego potrzeby dydaktyczne³. Lukę tę wypełniały kolejne, ukazujące się od 1923 r., modyfikowane i rozszerzane wydania „Encyklopedii nauk pomocniczych historii” autorstwa Władysława Semkowicza⁴, którą uzupełniała, zwłaszcza w obszarze archiwoznawstwa i geografii historycznej, „Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej” Stanisława Ptaszyckiego⁵ oraz podręczniki obce.

Edukację kontynuowano także w warunkach konspiracyjnych podczas okupacji. Utrudniał ją dodatkowo brak dostępu do literatury. W tych warunkach opublikowano w 1943 r. w Warszawie, jako maszynopis powielony „Zarys nauk pomocniczych historii” pióra Aleksandra Gieysztora, rejestrujący wykłady z tego przedmiotu prowadzone na Tajnej Wolnej Wszechnicy Polskiej⁶. Drugie wydanie skryptu poprawione i rozszerzone o paleografię oraz wstęp do filologii średnio-

¹ Wcześniej nauki pomocnicze historii wykładano na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, gdzie katedrę nadzwyczajną Nauk pomocniczych historii objął w 1784 r. Gotfryd Uhlich, który opracował podręczniki do dyplomatyki i numizmatyki, zob. L. Finkiel, S. Starzyński, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów 1894, s. 72-73. W 1891 r. powstała katedra Nauk pomocniczych historii na Uniwersytecie Jagiellońskim, która objął Stanisław Krzyżanowski. Nauki pomocnicze historii w Uniwersytecie Lubelskim (Pierwotna nazwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego) były wykładane na kierunku historia przez **Stanisława Ptaszyckiego** od chwili jego powstania, czyli od roku akademickiego 1918/19. Problematyka badawcza z zakresu nauk dających poznawać źródła historyczne była rozwijana w ramach utworzonej w roku akademickim 1926/1927 Katedry Historii Średniowiecznej, kierowanej przez **Leona Białkowskiego**. Nauki pomocnicze wykładane były także od 1930 r. na Uniwersytecie Warszawskim zob. M. Koczerska, *Nauki pomocnicze historii, źródłoznawstwo i edytorstwo źródeł na Uniwersytecie Warszawskim w XX w.*, [w:] *Historia na Uniwersytecie Warszawskim. Materiały konferencji naukowej z okazji jubileuszy 80-lecia Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa, 21 października 2010 r., red. M. Koczerska, J. Adamczyk, Warszawa 2012, s. 53-69.

² O potrzebie opracowania min. podręczników z takich dziedzin jak paleografia, sfragistyka oraz archiwistyka, zob. W. Semkowicz, *Potrzeby w zakresie nauk pomocniczych historii*, „Nauka Polska”, t. 1, 1918, s.287-312. W 1934 r. ukazał się *Zarys nauki o dokumencie polskim* Stanisława Kętrzyńskiego, natomiast już po wojnie w 1951 został wydany podręcznik Władysława Semkowicza, *Paleografia łacińska*.

³ W. Semkowicz, *Nauki pomocnicze historii*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 50, 1936, s. 227-257.

⁴ Pierwsze nieautoryzowane wydanie (1923 r.) powstało z inicjatywy studentów jako powielony maszynopis wykładów prowadzonych na Uniwersytecie Jagiellońskim przez podówczas doktora Władysława Semkowicza w roku akademickim 1923/24 a obejmujących; paleografię, dyplomatykę, sfragistykę, heraldykę i genealogię. Drugie wydanie podręcznika poprawione i rozszerzone przez autora wykładów oraz doktor Zofię Kozłowską zostało wydane tą samą metodą w 1924 r. W 1929 r. Koło studentów UJ wydało ponownie *Encyklopedię*. Wydanie to poprawione przez wspomnianą dwójkę autorów i uzupełnioną o rozdział *Z zagadnień geografii historycznej* zostało oznaczone jako wydanie 2. (faktycznie 3.). Jeszcze przed II wojną światową w 1933 r. ukazało się kolejne wydanie powielonego maszynopisu skryptu, a następne dwa wydania oznaczone jako wyd. 3 rozszerzone i poprawione ukazały się już w okresie powojennym w latach 1945 i 1946. Zob. *Wstęp* autorstwa Bożeny Wyrozumskiej do: W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, wyd. 2. Kraków 2011.

⁵ S. Ptaszycki, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej*, wyd. 1., Lublin 1921; wyd. 2. t. 1, Lublin 1922.

⁶ M. Koczerska, *Aleksander Gieysztor 17 VII 1916 – 9 II 1999, Szkic biograficzny*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 37, 2000, s. 6.

wiecznej łacińskiej ukazało się już po wojnie w 1945 r.⁷ Jego wznowienie w 1948 r. poprawione i rozszerzone przy współpracy Stanisława Herbst⁸ o nowe dyscypliny: ikonografię historyczną oraz elementy bibliologii, realizowało nową koncepcję podręcznika akademickiego odbiegającego od formy encyklopedycznej, pomyślanego raczej, co autor zaznacza we Wstępie, jako „zarys propedeutyki nauk pomocniczych historii”⁹. Józef Szymański widział w nim natomiast pierwszy w Polsce podręcznik, w którym znalazła zastosowanie metoda źródłoznawcza¹⁰.

Dopiero niespełna dziesięć lat później w 1957 roku ukazał się, opracowany ponownie w środowisku krakowskim, nowy podręcznik akademicki „Nauki pomocnicze historii wraz z archiwistyką i archiwoznawstwem”¹¹. Jego autorzy Stanisław Pańków i Zbigniew Perzanowski powtórzyli niemal wiernie kanoniczny zespół dyscyplin obecny w „Encyklopedii NPH” W. Semkowicza poszerzając go jednak o bardzo obszerną część poświęconą intensywnie rozwijającej się także na gruncie nauki polskiej archiwistyce (w podręczniku wyjętej spośród dziedzin NPH), wyznaczającej sobie własne cele naukowo-badawcze¹² i archiwoznawstwu.

W tym samym roku pojawiła się na rynku wydawniczym pierwsza z planowanych syntez klasycznego zespołu dyscyplin nauk pomocniczych historii „Chronologia polska” pod red. Bronisława Włodarskiego. Ten zainicjowany przez IH PAN projekt opracowania podręczników dziedzinowych przez najwybitniejszych historyków polskich zaowocował powstaniem kompendiów dla sześciu dyscyplin¹³. Do 1968 roku ukazały się jedynie trzy z nich: „Genealogia”¹⁴, „Sfragistyka”¹⁵ oraz „Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich”¹⁶, które obok przedwojennego jeszcze „Zarysu nauki o dokumencie polskim” S. Kętrzyńskiego a także wydanych w 1951 r. „Paleografii łacińskiej” pióra Władysława Semkowicza¹⁷ i Stanisława Arnolda „Geografii historycznej Polski”¹⁸, Karola Maleczyńskiego „Zarysu nauki o dokumencie polskim wieków średnich”¹⁹ stanowić mogły kanwę dla opracowania nowego skryptu akademickiego.

⁷ Wydanie bez nazwiska autora i miejsca wydania, zob. A. Gieysztor, S. Herbst, *Zarys nauk pomocniczych historii*, t. I – II, wyd. 3. Warszawa 1948, s. 14.

⁸ Wydane w Warszawie na zamówienie Koła Historyków Studentów Uniwersytetu Warszawskiego w serii wydawnictw skryptowych tegoż Koła przy współpracy Instytutu Historycznego UW.

⁹ A. Gieysztor, S. Herbst, *Zarys*, s. 14.

¹⁰ J. Szymański, *Odchodzenie od pozytywistycznego modelu nauk pomocniczych historii*, [w:] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich 17-19 września 1979*, Cz.1, sekcje I-IV, Katowice 1979, s. 79-80.

¹¹ S. Pańków, Z. Perzanowski, *Nauki pomocnicze historii wraz z archiwistyką i archiwoznawstwem*, Kraków 1957.

¹² Literaturę poprzez pryzmat której możemy śledzić dyskusję na ten temat w okresie międzywojennym oraz w okresie powojennym zestawia M. Bielińska, *Współczesne zadania archiwów*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r. Referaty II, Referaty plenarne sekcje VII-XI*, red. A. Mączak, Warszawa 1968, s. 344-359.

¹³ Planowano opracowanie dyscyplin: źródłoznawstwo, nauka o archiwach, paleografia, heraldyka, numizmatyka, metrologia, statystyka historyczna.

¹⁴ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959.

¹⁵ *Sfragistyka*, oprac. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960.

¹⁶ *Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich*, oprac. R. Kiersnowski, Warszawa 1964.

¹⁷ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951.

¹⁸ S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.

¹⁹ K. Maleczyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Wrocław 1951.

Jednak napisanie nowego skryptu czy podręcznika, jak słusznie zauważyła w 1969 r. Brygida Kürbis, „w okresie przemian metodologicznych [w naukach społecznych A.], stało się bardzo trudne”. Nurty modernistyczne, przede wszystkim strukturalizm i materializm historyczny postulowały przeniesienie ciężkości badań z dziejów politycznych, na zjawiska społeczno – ekonomiczne, przeobrażenia środowiskowe i kulturowe, które pozwolić miały na osiągnięcie głównego celu jaki wyznaczała sobie nauka historyczna tj. odtworzenia rozwoju społeczeństwa²⁰. Akcentowano potrzebę badań strukturalnych²¹, zjawisk masowych, globalnych, przemian kulturowych, co implikowało konieczność angażowania metod socjologicznych, antropologicznych oraz rozwoju „narzędzi” badań zjawisk ilościowych i włączeniu ich do warsztatu historyka. To z kolei powodowało z jednej strony dynamiczny rozwój takich dyscyplin jak metrologia, statystyka historyczna²² oraz demografia i geografia historyczna, z drugiej zaś rodziło potrzebę refleksji nad zadaniami jakie stoją przed „tradycyjnymi” naukami pomocniczymi historii.

Modyfikacja kwestionariusza badawczego wymagająca włączenia do powyżej zarysowanego modelu badań także nowych źródeł, pobudziła dyskusję nad definicją źródła, metodami krytycznej jego oceny, a przede wszystkim jego roli w procesie historycznym (uznania go za złożony fakt historyczny biorący udział w procesie dziejowym). Na zagadnienia te zwrócił uwagę A. Gieysztor na X Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (1968) w zagajeniu do dyskusji zatytułowanym „Miejsce metod źródłoznawczych w wykształceniu historyka”²³. Szansę dla dalszego rozwoju nauk pomocniczych upatrywał, jak wielu innych uczonych, w „powrocie do lelewelowskiej koncepcji nauk dających poznawać źródła historyczne, który to cel można osiągnąć dzięki określaniu i rozwijaniu, w stosunku do tradycyjnie pojmowanych nauk pomocniczych, ich własnych celów i metod badawczych”²⁴, które dodajmy, pozostawać jednak powinny, zgodnie z wizją Joachima Lelewela czy Heinricha Fichtenau, w nierozzerwalnym związku z historią.

Na marginesie należy zaznaczyć, że w okresie owych burzliwych dyskusji metodologicznych zarysowały się wyraźnie trzy odrębne poglądy na charakter nauk pomocniczych, których istotę związłe przedstawił Kazimierz Jasiński w artykule recenzyjnym

²⁰ G Labuda, *Systematyka źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t.1, 1959, s. 47.

²¹ Ibidem, „Jedynie poznanie struktury procesu historycznego, który jest twórcą samych źródeł, umożliwia stworzenie dostatecznie zwartej, a zarazem ściśle do niego adekwatnej struktury podziału źródeł. Stworzenie klasyfikacji źródeł odbijających dokładnie strukturę procesu historycznego umożliwia z kolei przejście od źródła znów na powrót do tej płaszczyzny procesu historycznego, która jest odpowiedzialna za jego wytwarzanie”.

²² W. Kula, *Statystyka historyczna*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu historyków Polskich w Krakowie 14-17 IX 1958. Referaty cz. 1*, s. 175-187.

²³ A. Gieysztor, *Miejsce nauk pomocniczych historii w wykształceniu historyk [zagajenie dyskusji]*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r.. Referaty II Referaty plenarne sekcje VII – XI*, Warszawa 1968, s. 361.

²⁴ Ibidem, s. 360- 361, „[...] jesteśmy świadkami odmiany dawnych i wypróbowanych środków badawczych, skodyfikowanych w zarysach nauk pomocniczych historii średniowiecznej i częściowo nowożytnej, a także rozwijanych w monografiach i studiach specjalistycznych z paleografii i epigrafiki, heraldyki i genealogii, sfragistyki i numizmatyki i z innych dziedzin służących poznawaniu różnych postaci źródła. W badaniach tych, zwłaszcza mediewistycznych, przebija także przekonanie, że środek przekazu jest sam w sobie źródłem historycznym i wymaga wielostronnego rozpatrzenia”.

podręcznika J. Szymańskiego z 1976 r.²⁵ Pierwszy z nich uznawał całkowitą odrębność dyscyplin NPH jako odrębnych nauk, przy czym jego zwolennicy nie kwestionowali służebności tych nauk w stosunku do historii. Drugi pogląd wyznaczał całkowicie służebną rolę nauk pomocniczych historii, stanowiących jedynie narzędzie krytyki źródeł, wyrażając jednocześnie przekonanie o niezmiennym zakresie owych nauk i wreszcie trzecia koncepcja NPH wskazująca na konieczność stałego poszerzania zakresu nauk i konieczność wyznaczania im ich własnych celów badawczych oraz podejmowania wysiłków prowadzących do rozwoju nowych metod badawczych, ale przy jednoczesnym braku ambicji wyodrębniania ich jako samodzielnych nauk.

Tymczasem afirmacja roli jaką w postępowaniu badawczym spełniać miały metody badania zjawisk ilościowych spowodowała umieszczenie statystyki i demografii historycznej w nowym zreformowanym programie studiów historycznych zatwierdzonym w 1961 roku. Plasowały się one w grupie przedmiotów tzw. metodyczno-metodologicznych obok metodologii, historii historiografii, wstępu do badań historycznych oraz nauk pomocniczych historii, realizowanych odtąd w dwóch odrębnych obszarach chronologicznych: nauki pomocnicze historii do końca XVIII w. oraz NPH XIX i XX w. Obydwie wyżej wymienione metody pomocnicze/dyscypliny²⁶ znalazły swoje miejsce w nowym skrypcie uniwersyteckim zatytułowanym „Nauki pomocnicze historii” pióra Józefa Szymańskiego przy współudziale Wiesława Śladkowskiego wydanym 1968 roku, rozszerzając w ten sposób zespół „tradycyjnych” dziedzin NPH obecnych w przywołanych powyżej podręcznikach. Wielokrotnie formułowany postulat objęcia szerszym zainteresowaniem przez nauki pomocnicze historii, także źródeł późniejszych XIX i XX wiecznych²⁷, skłonił autora do uzupełnienia zestawu owych kanonicznych dyscyplin o rozdział poświęcony prasoznawstwu, jako jednemu ze środków komunikacji masowej na przestrzeni XIX i XX w., którego korzenie jednak sięgają XVI stulecia²⁸. W skrypcie Józefa Szymańskiego nie znalazły swojego miejsca (zdaniem niektórych recenzentów ze szkoda dla prezentowanego wykładu)²⁹, bibliologia historyczna, filologia łacińska średniowieczna oraz ikonografia historyczna, obecne w podręczniku A. Gieysztor, z którego to wyrosła ogólna koncepcja omawianego tomu. Zachowany został natomiast

²⁵ K. Jasiński rec. skryptu J. Szymańskiego z 1976 roku w „Archeion”, t. 70, 1980, s. 295.

²⁶ Uzasadniając konstrukcję skryptu we Wstępie J. Szymański stwierdza „[...] publikacja ma w zasadzie odpowiadać programowi studiów uniwersyteckich z zakresu nauk pomocniczych historii. Ten ostatni wymóg skłonił do zamieszczenia obok zdecydowanie mediowistycznych, również niektórych nauk, a nieraz właściwie metod pomocniczych, nowożytnych, aczkolwiek byłby już czas traktować je oddzielnie. Tutaj też leży przyczyna zawężenia podstawy źródłowej do historii Polski...”, zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Lublin 1968, s. 7-8.

²⁷ A. Zand, *O potrzebie nowej metodologii dla historii nowożytnej i nowych nauk pomocniczych historii*, „Wiadomości Historyczne”, z. 3, 1929, s. 190-209, Kaczmarek, *W sprawie rozbudowy nauk pomocniczych historii*, [w:] *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886 – 1956. Księga pamiątkowa z okazji zjazdu jubileuszowego PTH w Warszawie, 19-21 X 1956*, Warszawa 1958, s. 109-125.; I. Ihnatowicz, *Zakres i zadania nauk Pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego zjazdu historyków polskich w Krakowie 14- 17 września 1958 r. Referaty cz. 1*, Warszawa 1958, s. 287-295 tam też wcześniejsza literatura. Postulaty te zostały jedynie w niewielkiej części zrealizowane wydaniem w Warszawie 1. tomu *Vademecum do badań historii XIX i XX w.* z 1967 r. oraz tomu 2. w 1971 r.

²⁸ O początkach prasy z Polsce zob. Rozdział Prasoznawstwo ze skryptu 1968 r.

²⁹ Rec. B. Kürbis, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 14, 1969 s. 185; Rec. V.Vln., „*Český časopis historický*”, t. 18, 1970, s. 642.

klasykzny układ nauk wywodzący się z tradycji XIX-wiecznej, rozpoczynający wykład od najdawniej uprawianych w nauce europejskiej, dobrze rozpoznanych, posiadających ujęcia syntetyzujące dyscyplin: paleografii, dyplomatyki, chronologii, sfragistyki, heraldyki, genealogii wzbogacony o niedawno włączone do kanonu geografii historyczną, metrologię, naukę o archiwach, numizmatykę oraz stanowiące *novum* w skryptach akademickich wspomniane już prasoznawstwo, demografię historyczną i statystykę.

Takie rozwiązanie znalazło zarówno swoich stronników i krytyków. Stanowisko, w pewnej mierze zbieżne z koncepcją skryptu J. Szymańskiego zaprezentował A. Gieysztor we wspomnianym wystąpieniu zjazdowym. Szukając najbardziej „rentownych” rozwiązań w procesie dydaktycznym skłaniał się ku stanowisku, iż należy przewidzieć dwa etapy kształcenia historyków: „traditio” – stopień pierwszy, realizowany na zajęciach kursowych obejmujący program encyklopedii NPH oraz „inventio” – rozszerzony materiał wykładany metodami źródłoznawczymi na zajęciach proseminaryjnych i seminaryjnych. Odmienną propozycję uporządkowania materii podstawowego wykładu uniwersyteckiego, zarówno w recenzji skryptu J. Szymańskiego jak i kilku późniejszych wypowiedziach, sformułowała Brygida Kürbis³⁰. Kreśląc swoją wizję „nauk pomocniczych historii według planu źródłoznawczego” (opartą na koncepcji Ahasvera von Brandta), który stanowiłby pomost pomiędzy wstępem do badań historycznych a historią historiografii i metodologią, poznańska uczona zaproponowała wyjście od zagadnień związanych z krytyką i opracowaniem źródeł oraz ich klasyfikacją by następnie przejść do wykładu nauk pomocniczych historii dzieląc je najogólniej rzecz biorąc, na te które objaśniają współczynniki procesu dziejowego (człowiek, czas, miejsce) genealogia, geografia historyczna, statystyka, demografia, geografia historyczna, chronologia, etc. oraz te które objaśniają poszczególne typy źródeł – źródłoznawstwo (*Quellenkunde*) – paleografia, dyplomatyka, heraldyka, sfragistyka etc.

Dyskusja wokół skryptu J. Szymańskiego toczyła się zarówno na łamach czasopism naukowych przynosząc kilka cennych recenzji uczonych polskich³¹ i zagranicznych³² a także podczas posiedzenia odbytego 4 II 1969 r. w Zakładzie Źródłoznawstwa i Nauk Pomocniczych w Instytucie Historii PAN. Wpłynęła ona, zwłaszcza uwagi metodyczne B. Kürbis oraz I. Ichnatowicza³³, sformułowane w recenzjach obojga uczonych, na kształt nowego podręcznika, który ukazał się w 1972 r. już pod zmodyfikowanym tytułem „Nauki pomocnicze historii od schyłku IV do końca XVIII w.” Ograniczenie chronologii wynikało, z jednej strony z osobistych zainteresowań naukowych autora

³⁰ Uwagi recenzyjne B. Kürbis do skryptu J. Szymańskiego, *Nauki pomocnicze historii*, Lublin 1968, w „Studiach Źródłoznawczych”, t. 14, 1969 s. 185; B. Kürbis, *Nauki pomocnicze historii w wykładzie uniwersyteckim*, [w:] *Problemy dydaktyczne nauk pomocniczych historii*, t. 1 Aneks, s. 29-31; Ea, Z dyskusji nad programem *nauk pomocniczych historii*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 20, 1976, s. 202-204.

³¹ S. Librowski, *Najnowszy polski skrypt nauk pomocniczych historii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 21, 1970, s. 254- 276, wśród uwag recenzyjnych cenne zwłaszcza uzupełnienia bibliograficzne; S. Pańków, *Nowy podręcznik – stare problemy*, „Archeion” t. 53, 1970, s. 27 -40; M. Bielińska, *Archiwistyka w procesie dydaktycznym*, „Archeion”, t. 59, 1973, s. 51-63 – dwie ostatnie obszernie recenzje dotyczą rozdziału „Nauka o archiwach”. Odnosząc się do ostatniej z nich we Wstępie do wydania z 1976 roku, (s. 8), J. Szymański argumentuje odrzucenie uwag recenzyjnych M. Bielińskiej faktem, iż „skrypt nie przygotowuje bowiem do pracy w archiwum, a jedynie archiwum i materiały źródłowe tam gromadzone traktuje jako źródło, a tym samym wprowadza historyka w umiejętnie z niego korzystanie”.

³² Rec. V.Vln., „Český časopis historický”, t. 18, 1970, s. 642.

³³ Zob. Wstęp do wydania pierwszego. Warszawa 1972, s. 8.

ogniskujących się na średniowieczu i epoce nowożytnej, z drugiej motywowane było rozdzielaniem materii wykładu w programie studiów, o czym wspomniałam powyżej. Zresztą wydaje się, że czynników tych było więcej. W nowym wydaniu autor zrezygnował więc z dyscyplin przydatnych zwłaszcza do badań nad historią XIX i XX w. (prasoznawstwo, demografia historyczna, statystyka) zastępując je, co zostało pozytywnie ocenione przez recenzentów, rozbudowanym rozdziałem dotyczącym źródłoznawstwa, wprowadzającym między innymi w zagadnienia konwencji stylistycznych źródeł historycznych, gatunków pisanych źródeł historycznych oraz języka źródeł³⁴. Tom dopełniony został także nową ważną dla operacji krytycznych dyscypliną - edytorstwem. Zainicjowanie wykładu materiałem źródłoznawczym - jak czytamy we wstępie „było dyktowane chęcią stworzenia pomostu pomiędzy Wstępem do badań historycznych a naukami pomocniczymi”. Dalszy wykład, nierzadko wzbogacony o nowe treści lub skorygowany w oparciu o aktualny stan badań, nie we wszystkich dyscyplinach równomiernie przyrastający, nie uległ jednak zasadniczej zmianie. Uwagi dyskusyjne formułowane były przede wszystkim w stosunku do rozdziału „nauka o archiwach”, które można, w moim przekonaniu, widzieć jako element szerszej dyskusji na temat zakresu badań dyplomatyki i archiwistyki oraz wzajemnych relacji i obszarów badawczych obu dyscyplin³⁵. Wysoko oceniany był natomiast rozdział poświęcony dyplomatyce. Antoni Gąsiorowski na XI Powszechnym zjeździe historyków w Toruniu stwierdził, że „w podręczniku Nauk pomocniczych historii (Warszawa 1972) znalazło się - najlepsze moim zdaniem - aczkolwiek z konieczności bardzo skrótowe ujęcie dziejów rozwoju dokumentu i kancelarii na ziemiach polskich w średniowieczu. Zaprezentowana tam metoda badania dziejów dokumentu, metoda *par excellence* historyczna winna być wzorem dla dalszych studiów”³⁶.

W tym samym roku z inicjatywy Józefa Szymańskiego zorganizowano w Katowicach-Wiśle pierwszą konferencję przysięgłego cyklu sympozjów Wiślańsko-Kazimierskich, których problematyka skupiała się zawsze wokół najbardziej istotnych, aktualnych zagadnień dotyczących nauk pomocniczych historii. W 1972 roku poświęcono ją wypracowaniu koncepcji kształcenia przyszłych historyków, zagadnieniu fundamentalnemu i ciągle aktualnemu, zwłaszcza w obliczu projektowanych zmian w programach studiów historycznych, wynikających z zamiaru skrócenia przez Ministerstwo Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki studiów historycznych do czterech lat. Uczestniczyli w niej przedstawiciele wszystkich ośrodków uniwersyteckich, Instytutu Historii PAN oraz pracownicy Archiwów Państwowych. Niezwykle żywa dyskusja³⁷, dała wgląd w metody i profile kształcenia młodych adeptów Clio w poszczególnych ośrodkach akademickich w Polsce. Wiele uwagi poświęcono zagadnieniom przejścia od wykładu encyklopedycznego do integrującego oraz miejscu nauk pomocniczych w bloku zajęć metodyczno-metodologicznych. Swoje stanowisko w tej kwestii w formie najbardziej

³⁴ Zob. Rec. B. Kürbis w „Studiach Źródłoznawczych”, t. 18, 1973, s. 220.

³⁵ Zob. A. Tomczak, *W sprawie zakresu dyplomatyki*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu* (1968), s. 330-343; M. Bielińska, *Współczesne zadania archiwów*, [w:] *ibidem*, s. 344-399 oraz referaty a przede wszystkim *Sprawozdanie z dyskusji oprac. I. Janosz-Biskupowa*, s. 103-113 publikowane [w:] *Nauki pomocnicze historii na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu*, red. A. Tomczak, Warszawa-Łódź 1976.

³⁶ A. Gąsiorowski, *Staropolski dokument i kancelaria (koreferat)*, [w:] *Nauki Pomocnicze Historii na XI Powszechnym Zjeździe historyków polskich w Toruniu*, Warszawa-Łódź 1976, s. 59.

³⁷ Dyskusję opublikowano [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. I, Aneks, Katowice 1973.

skondensowanej przedstawili: B. Kürbis prezentując rozbudowany program kursu NPH w oparciu o metody źródłoznawcze³⁸ oraz A. Gieysztor i I. Ihnatowicz, którzy podali trzy możliwe koncepcje metodyczne kształcenia: 1) metodą klasyczną bazującą na encyklopedii NPH opartą na zintegrowanym wykorzystaniu metod wypracowanych przez poszczególne dyscypliny przy zaangażowaniu, tam gdzie to możliwe, również metod źródłoznawczych, 2) „klasyczną” metodą źródłoznawczą oraz 3) przy zastosowaniu modelu trójczłonowego złożonego z bloków problemowych: powstawania źródeł, ich gromadzenia i wykorzystania³⁹. Obrady zakończono podjęciem uchwały⁴⁰. Istotne w kontekście omawianego tematu są punkty 1 i 3 tego dokumentu mówiące o konieczności wypracowania nowego programu dla całego bloku metodyczno-metodologicznego i ściślej powiązaniu zajęć Wstępu do badań historycznych z NPH poprzez obsadę obu jednostek zajęciowych przez pracowników zakładów NPH. Postulowano aby zagadnienia wprowadzające do źródłoznawstwa inicjować już podczas zajęć Wstępu do badań a następnie pogłębiać je i rozwijać na zajęciach nauk pomocniczych historii.

Projekty organizacji zajęć NPH w oparciu o przedstawione modele programów nauczania NPH zostały opublikowane na łamach „Studiów Źródłoznawczych” jako wynik prac Zespołu powołanego do opracowania programu nauk pomocniczych historii⁴¹. W jego skład weszli Ireneusz Ihnatowicz, Kazimierz Jasiński, Brygida Kürbis i Józef Szymański. Przedstawiono wspólną koncepcję problematyki wykładu opartej na koncepcji źródłoznawczej stanowiącą program niejako idealny, bardzo szeroki, łatwy do modyfikacji pod kątem specjalizacji każdego ośrodka oraz dwie propozycje programowo-metodyczne odnoszące się do ćwiczeń z zakresu NPH do końca XVIII w. autorstwa Brygidy Kürbis – opartą na metodzie źródłoznawczej, oraz Józefa Szymańskiego – starającą się znaleźć rozsądny kompromis pomiędzy *tradito* i *inventio*, dla której kanwą stał się klasyczny program encyklopedyczny, zakładającą jednak pełną integrację metod wypracowanych przez poszczególne dyscypliny NPH, w tym metod źródłoznawczych, zarówno na etapie krytyki erudycyjnej jak i analizy źródła. Zaprezentowano także projekt szczegółowego wykazu ćwiczeń z nauk pomocniczych XIX i XX w Ireneusza Ihnatowicza oparty na modelu trójczłonowym.

Odrębność planów nie wskazywała bynajmniej na rezygnację z osiągnięcia jednorodnych celów dydaktycznych jasno sprecyzowanych wspólnie przez członów zespołu⁴². Zgodzono się również, że „nauki pomocnicze historii należy, w związku obecnym stanem nauki i metodologii, postrzegać jako dyscyplinę obejmującą podstawowe działania badawcze, prowadzone w oparciu o wypracowane metody krytyki i analizy źródeł historycznych. [...] Ich celem jest, jak podkreślono, przeprowadzenie działań krytyczno-analitycznych, a następnie włączenie źródeł historycznych do badań nad fak-

³⁸ B. Kürbis, *Nauki pomocnicze historii w wykładzie uniwersyteckim*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii* t. I, Aneks, Katowice 1973, s. 22-32, zwłaszcza 29-32.

³⁹ A. Gieysztor, I. Ihnatowicz, *Miejsce nauk pomocniczych w uniwersyteckim studium historycznym*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. I, Katowice 1972, s. 21-34, zwłaszcza 30-32.

⁴⁰ Uchwała publikowana w: *Problemy nauk pomocniczych historii* t. I, Aneks, Katowice 1973, s. 178-180 oraz „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 18 1973, s.281 i nn.

⁴¹ Zob. *Z dyskusji nad programem uniwersyteckim nauk pomocniczych historii*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 20 1976, s. 201- 210.

⁴² *Ibidem*, s. 201 i 204.

tami i procesami dziejowymi”⁴³. Wszystkie programy spełniały powyższy dezyderat.

Starał się go wypełnić także nowy, wydany w 1976 r., skrypt Józefa Szymańskiego anonsowany jako wydanie 2. „Nauk pomocniczych historii od IV do XVIII w.”. Poddany on został jednak, jak czytamy we Wstępie „metodycznej modernizacji wynikającej przede wszystkim z nowej systematyki nauk pomocniczych historii, niewątpliwie pod wpływem recenzji B. Kürbis”⁴⁴. „Korzyścią nowej systematyki jak konstatuje autor, jest możliwość wprowadzenia w krąg zainteresowań nauk pomocniczych źródeł historiograficznych oraz tzw. materialnych, których rola w warsztacie mediewisty, stale wzrasta, a także stwarzania możliwości melioracji metodologicznych”⁴⁵. Przyjęcie postulatu prowadzenia wykładu wg. „planu źródłoznawczego”, którego kanwę stanowiła twórczo rozwinięta przez poznańską uczoną w 1972 r. propozycja Ahasvera von Brandta, wpłynęło na zmianę układu dyscyplin oraz zadecydowało o poszerzeniu i pewnej modyfikacji zawartości treściowej tomu. W stosunku do poprzedniego wydania autor dodał nowe dyscypliny mianowicie: język i kulturę literacką, bibliologię historyczną oraz archeologię prawniczą. Paleografię rozbudował o epigrafikę, stenografię i kryptografię a rozdział poświęcony heraldyce o falerystykę i weksylogię. Jednak nowy układ nie stanowił wiernego odbicia koncepcji wykładu poznańskiej uczoniej lecz poddany został modyfikacji dyktowanej przede wszystkim funkcjonalnością skryptu odpowiadającą obowiązującemu programowi studiów.

Warto, w moim przekonaniu, więcej uwagi poświęcić temu właśnie wydaniu bowiem ogólna koncepcja podręcznika w kolejnych jego wznowieniach z 1983⁴⁶ i 2001, poprawianych i uzupełnianych w poszczególnych rozdziałach nie uległa istotnej zmianie.

Pracę otwiera rozdział omawiający metodologiczne aspekty rozwoju nauk pomocniczych ze szczególnym naciskiem na aktualnie dyskutowaną kwestię wzajemnych relacji między NPH i źródłoznawstwem. Autor podjął próbę zakreślenia ich celów i zadań w procesie poznawczym, by następnie przejść do omówienia materii stanowiącej jądro pracy historyka jakim jawi się źródło historyczne. Świadomie odstąpił jednak od pogłębionego wykładu dyskutowanych w nauce historycznej definicji źródła oraz klasyfikacji/systematyzacji źródeł, stanowiących, jak zaznaczył, przedmiot odrębnego wykładu „Wstępu do badań historycznych”, wobec czego materia ograniczona została do uwzględnienia niektórych „potrzeb praktycznych”, jakim w przekonaniu autora jawi się wykład omawiający strukturę źródła historycznego z perspektywy teorii informacji oraz poszczególne gatunki źródeł z zarysowaniem ich zróżnicowania pod względem genezy, formy, funkcji i wartości poznawczych.

Cała materia obejmująca tradycyjne nauki pomocnicze ugrupowana została w cztery (a nie pięć jak u B. Kürbis) zespoły. Pierwszy niezmiennym w stosunku do

⁴³ „Celem dydaktycznym jest 1. wdrożenie słuchacza do nawyku sprawdzania źródeł informacji (źródłowy przekaz o faktach) i historiograficznej (wykorzystanie i interpretacja źródeł w dziełach naukowych; 2. Wdrożenie do samodzielnego posługiwania się źródłem historycznym przy odtwarzaniu faktów dziejowych; 3. Pobudzenie uwagi należnych pomnikom przeszłości i przedmiotom dorobku cywilizacyjnego (rozwijanie kultury historycznej)”, *ibidem*, s. 201.

⁴⁴ Rec. B. Kürbis w „Studia Źródłoznawcze”, t. 18, 1974, s. 212-220.

⁴⁵ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii od IV do XVIII w.*, Warszawa 1976, s. 19.

⁴⁶ Zob. Rec. I. Hlavaček: *Z nových kompendií pomocných věd historických*. „Archivní časopis”, t. 35, 1985, s. 126-127; A.K., „Český časopis historický”, t. 32, 1985, s. 458-459 oraz recenzja poświęcona rozdziałowi podręcznika „Numizmatyka” - B. Paszkiewicz w „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 27, 1983, s. 108-111.

propozycji B. Kürbis pozostał zespół dyscyplin objaśniających współczynniki procesu dziejowego (człowiek, czas, miejsce) wypełnił go wykład genealogii, geografii historycznej, chronologii, wyłączono natomiast podobnie jak we wcześniejszym podręczniku, statystykę oraz demografię, stanowiące odrębne przedmioty w toku studiów. Do tej grupy nauk J. Szymański włączył natomiast metrologię jako dyscyplinę, która „pozwała określić miejsce człowieka w przestrzeni i czasie”.

Drugi blok dyscyplin, „Język i pismo” (u B. Kürbis jako odrębne zespoły) wprowadza w problemy tradycyjnych dyscyplin badających wytwory pisma tj. paleografia, kodykologia, dyplomatyka w tym wydaniu sąsiadująca już z archiwistyką (znacznie zmodyfikowane). Wykład tych kanonicznych dyscyplin poprzedzony został rozdziałem dającym wgląd w metody badań służące do odczytywania i interpretowania języka przede wszystkim źródeł pisanych oraz metody historycznoliterackie.

Trzeci zespół natomiast grupuje dziedziny NPH, które zajmują się źródłami objaśniającymi „Przedmioty i wizerunki” tj. archeologia prawnicza⁴⁷, numizmatyka, sfragistyka i heraldyka⁴⁸. Wyodrębniono także, stanowiący zamknięcie tomu rozdział o edytorstwie. Pomimo uwag krytycznych dotyczących ułożenia dyscypliny w części finalnej pracy oraz sugestiom umieszczenia go przed źródłoznawstwem, co zdaniem recenzenta „umożliwiło by pokazanie czym jest krytyka źródeł”⁴⁹. J. Szymański argumentował decyzję o ponownym zwieńczeniu wykładu materiałem dotyczącą krytycznego ich wydawania głębokim przekonaniem, że „edycja źródła historycznego jest końcowym, nie zaś wstępnym, etapem wszelkich zabiegów naukowych, wykonywanych wokół źródła”⁵⁰.

Każdy rozdział skonstruowany został według tego samego schematu: eksplanacja pojęcia i zakresu dyscypliny, rys historyczny rozwoju badań, przeniesiony z części finalnej wykładu w poprzednich wydaniach na początek rozważań, zapewne pod wpływem uwag recenzyjnych⁵¹, zawierający zawsze, co warte podkreślenia, uwagi o możliwych i pożądanym kierunkach rozwoju badań, co ważne zarówno z punktu widzenia dydaktyki jak i rozwoju nauki. Dalej wykład właściwy w układzie problemowo-chronologicznym. Zastosowanie podziału metrycznego w tym układzie ułatwia orientację w rozważanych zagadnieniach i poziomie ich pogłębienia. Każdy rozdział zamyka obszerna bibliografia prac polskich i zagranicznych, budowana w oparciu o stały schemat: literatura ogólna prezentująca podręczniki polskie i obce z danej dziedziny, literatura podsumowująca stan badań i dyskusje metodologiczne, oraz dalsza literatura zawsze w ujęciu problemowym. W wydaniu z 1983 roku o autor przedstawił sumaryczne zestawienie rozwoju tej partii podręcznika, w wyd. 1. umieścił 301 opisów bibliograficznych, w wyd. 2. – 514, wyd. 3 – 1481, wyd. 4. zawiera opis bibliograficzny 4.284 publikacji, ostatnie wydanie powiększyło jeszcze tę liczbę. Publikacja w podręczniku tak obszernej

⁴⁷ A. Meisel, *Archeologia prawnicza. Zarys problematyki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 19, 1967, s. 9-49. Prace syntetyczne prof. Witolda Meisla wyszły dopiero w latach 80-tych XX stulecia. *Archeologia prawna Polski* (1982), *Archeologia prawna Europy* (1989).

⁴⁸ Warto odnotować, że rozdział heraldyka wobec braku jakiegokolwiek polskiego podręcznika w tej dziedzinie pełni siłą rzeczy jego funkcje, zaś definicja herbu sformułowana przez J. Szymańskiego została jak wolno twierdzić, zaakceptowana przez heraldyków czy szerzej historyków polskich.

⁴⁹ Zob. rec. B. Kürbis, 1973, s. 220.

⁵⁰ J. Szymański, *Nauki*, 1976, s. 19.

⁵¹ Zob. rec. B. Kürbis, 1969, s. 186.

literatury przedmiotu przedstawiała i nadal przedstawia interes zarówno dydaktyczny (ułatwienie studentowi samodzielnego pogłębiania wiedzy w zakresie wybranych problemów) a także naukowy (orientacja w diskutowanych kwestiach badawczych zarówno na gruncie nauki polskiej jak i światowej). Warto odnotować, że przez wiele lat w Zakładzie Nauk pomocniczych historii i bibliotekoznawstwa kierowanym przez Profesora Szymańskiego gromadzona była bibliografia do nauk pomocniczych historii z zamiarem opracowania i ogłoszenia drukiem, która zawierała w 1983 r. 39.000 opisów bibliograficznych. W 2001 ukazał się I tom planowanej serii: „Bibliografia edytorstwa źródeł historycznych” w opracowaniu Piotra Dymmela⁵².

Ocenę merytoryczną poszczególnych partii podręcznika, podejmowali recenzenci. Dyskusja ogniskowała się przede wszystkim na zagadnieniach metodycznych, niekiedy zaś poruszała zagadnienia szczegółowe. Uwagi zgłaszano zwłaszcza w odniesieniu do takich dyscyplin jak nauka o archiwach, dyplomatyka oraz numizmatyka. Profesor J. Szymański, choć nigdy nie formułował na piśmie swych uwag polemicznych w stosunku do owych recenzji, starał się zawsze z nich korzystać, choć jak przyznawał nie zawsze się z nimi zgadzał. Dlatego też w uwagach „Od Autora” w wydaniu podręcznika z 1983 r. mógł napisać „mogę pozwolić sobie na stwierdzenie, że niemal całe środowisko historyków polskich zajmujących się naukami pomocniczymi historii ma tutaj swój wkład”.

Niech podsumowaniem wieloletnich wysiłków Profesora włożonych w doskonalenie podręcznika będą opinie recenzentów jego pracy, którzy zgłaszając swoje uwagi zechcieli dostrzec jego „walory nie tylko dydaktyczne ale również naukowe” (K. Jasiński), podkreślić ogromną erudycję autora (S. Librowski, K. Jasiński, B. Kürbis, I. Hlawaček) oraz fakt, że podręcznik podbudza myślenie metodyczne, a to jest w przygotowaniu przyszłych historyków i humanistów najważniejsze” (B. Kürbis).

BIBLIOGRAFIA:

Arnold S., *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.

Bielińska M., *Archiwistyka w procesie dydaktycznym*, „Archeion”, t. 59, 1973, s. 51-63.

Bielińska M., *Współczesne zadania archiwów*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r. Referaty II, Referaty plenarne sekcje VII-XI*, red. A. Mączak, Warszawa 1968, s. 344-359.

Dworzaczek W., *Genealogia*, Warszawa 1959.

Dymmel P., *Bibliografia edytorstwa źródeł historycznych*, Lublin 2001.

Finkiel L., Starzyński S., *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów 1894.

Gąsiorowski A., *Staropolski dokument i kancelaria (koreferat)*, [w:] *Nauki Pomocnicze Historii na XI Powszechnym Zjeździe historyków polskich w Toruniu*, Warszawa-Łódź 1976.

Gieysztor A., Herbst S., *Zarys nauk pomocniczych historii*, t. I – II, wyd. 3. Warszawa 1948.

Gieysztor A., *Miejsce nauk pomocniczych historii w wykształceniu historyków [zagajenie dyskusji]*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r.. Referaty II Referaty plenarne sekcje VII – XI*, Warszawa 1968.

Hlawaček I., *Z nových kompendii pomocných věd historických*. „Archivni časopis”, t. 35, 1985, s. 126-127.

⁵² P. Dymmel, *Bibliografia edytorstwa źródeł historycznych*, Lublin 2001.

- Ihnatowicz I., *Vademecum do badań historii XIX i XX w.* t. I-II Warszawa 1967, 1971.
- Ihnatowicz I., *Zakres i zadania nauk Pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego zjazdu historyków polskich w Krakowie, 14-17 września 1958 r. Referaty cz. 1*, Warszawa 1958, s. 287-295.
- Jasiński K., rec. skryptu J. Szymańskiego z 1976 roku, „Archeion”, t. 70, 1980, s. 295.
- Kaczmarek R., *W sprawie rozbudowy nauk pomocniczych historii*, [w:] *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886 – 1956. Księga pamiątkowa z okazji zjazdu jubileuszowego PTH w Warszawie, 19-21 X 1956*, Warszawa 1958, s. 109-125.
- Kętrzyński St., *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934.
- Koczerska M., *Aleksander Gieysztor 17 VII 1916 – 9 II 1999, Szkic biograficzny*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 37, 2000.
- Koczerska M., *Nauki pomocnicze historii, źródłoznawstwo i edytorstwo źródeł na Uniwersytecie Warszawskim w XX w.*, [w:] *Historia na Uniwersytecie Warszawskim. Materiały konferencji naukowej z okazji jubileuszu 80-lecia Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa, 21 października 2010 r., red. M. Koczerska, J. Adamczyk, Warszawa 2012, s. 53-69.
- Kula W., *Statystyka historyczna*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu historyków Polskich w Krakowie 14-17 IX 1958. Referaty cz. 1*, s. 175-187.
- Kürbis B., *Nauki pomocnicze historii w wykładzie uniwersyteckim*, [w:] *Problemy dydaktyczne nauk pomocniczych historii*, t. 1, Aneks, Katowice 1973, s. 22-32.
- Kürbis B., *Z dyskusji nad programem nauk pomocniczych historii*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 20, 1976, s. 202-204.
- Labuda G., *Systematyka źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1959.
- Librowski S., *Najnowszy polski skrypt nauk pomocniczych historii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 21, 1970, s. 254- 276.
- Meisel W., *Archeologia prawna Europy*, Warszawa 1989.
- Meisel W., *Archeologia prawna Polski*, Warszawa 1982.
- Meisel A., *Archeologia prawnicza. Zarys problematyki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 19, 1967, s. 9-49.
- Maleczyński K., *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Wrocław 1951.
- Pańków S., Perzanowski Z., *Nauki pomocnicze historii wraz z archiwistyką i archiwoznawstwem*, Kraków 1957.
- Pańków S., *Nowy podręcznik – stare problemy*, „Archeion” t. 53, 1970, s. 27 -40.
- Problemy nauk pomocniczych historii*, t. I , Aneks, Katowice 1973.
- Ptaszycki S., *Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej*, wyd. 1 Lublin 1921; wyd. 2. t. 1, Lublin 1922.
- Semkowicz W., *Nauki pomocnicze historii*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 50, 1936, s. 227-257.
- Sfragistyka*, oprac. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960.
- Semkowicz W., *Paleografia łacińska*, Kraków 1951.
- Semkowicz W., *Potrzeby w zakresie nauk pomocniczych historii*, „Nauka Polska”, t. 1, 1918, s. 287-312.
- Szymański J., *Odchodzenie od pozytywistycznego modelu nauk pomocniczych historii*, [w:] *Pamiętnik XII powszechnego zjazdu Historyków Polskich 17-19 września 1979, Cz. 1, sekcje I-IV*, Katowice 1979.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Lublin 1968.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii od IV do XVIII w.*, Warszawa 1976.
- Tomczak A., *W sprawie zakresu dyplomatyki*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu (1968)*, s. 330-343.

Wyrozumska B., *Wstęp*, [w:] W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, wyd. 2. Kraków 2011.

Zand A., *O potrzebie nowej metodologii dla historii nowożytnej i nowych nauk pomocniczych historii*, „Wiadomości Historyczne”, z. 3 1929, s. 190-209.

